

“Alp Ər Tonqa” dastanı elmi tədqiqatlarda

Aynur Səfərli

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, DİN Polis Akademiyası, Elmi tədqiqat və redaksiya-nəşriyyat şöbəsi. Azərbaycan.

E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0110-4659>

XÜLASƏ

Türk dünyasının ortaq dəyərləri hər bir türk xalqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk xalqlarının mədəniyyəti və ədəbiyyatı bu mənada dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatının ayrıca bir qoludur. Türklər öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını tam şəkildə təsdiqləmiş xalqdır. Araşdırmada türklərin ilk əfsanəvi qəhrəmanı, ulu babası Alp Ər Tonqadan bəhs edən eyniadlı dastanın tədqiq tarixindən söhbət açılır. İlk türk və Turan hökmdarı olan Alp Ər Tonqa VII yüzillikdə İran-Turan müharibələrində ad qazanmışdır. Dastanı tədqiq edən alimlərdən X.Koroğlu, E.Əlibəyzadə, F.Ağasıoğlu, F.Sümər, İ.Artuk, V.Minorski və Q.Rabinotun təhlil nəticələri araşdırmaya cəlb edilmişdir. “Alp Ər Tonqa” dastanının tədqiqi məsələsində Mahmud Kaşğarının “Divan”ı mühüm istinad mənbəyi olmuşdur. “Divan”da Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr edilmiş çoxsaylı şeir nümunələri – ağılar yer almışdır.

AÇAR SÖZLƏR

dastançılıq, türk dastanları, türk xaqanı, Alp Ər Tonqa, Əfrasiyab

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 11.05.2022
qəbul edilib: 18.05.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA

MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənli.

“Alp Er Tonga” epic in scientific research

Aynur Safarli

Doctoral student of Baku State University, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs, Scientific research and editorial-publishing department.

Azerbaijan. E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0110-4659>

ABSTRACT

The common values of the Turkic world are of great importance for every Turkish people. In this sense, the culture and literature of the Turkic peoples is a separate branch of world culture and literature. The Turks are a people who have fully confirmed their greatness and leadership among the peoples of the world in terms of the antiquity and richness of their history and culture. The study discusses the history of the study of the epos of the same name, which tells about the first legendary-historical hero of the Turks, his great-grandfather Alp er Tonga. Alp Er Tonga, the first Turkic and Turanian ruler, first became famous in the Iran-Turan wars in the 7th century. Researchers H.Koroglu, E.Alibeyzade, F.Agasioglu, F.Sumer, I.Artuk, V.Minorski and G.Rabinot were involved in the research of the saga. Mahmud Kashgari's "Divan" was an important reference point in the study of the "Alp Er Tonga" epos. The Divan contains numerous examples of poems dedicated to the death of Alp Er Tonga – laments.

KEYWORDS

epos, Turkish epics, Turkish khagan, Alp Er Tonga, Afrasiyab

ARTICLE HISTORY

Received: 11.05.2022

Accepted: 18.05.2022

Giriş / Introduction

Dünya xalqlarının mədəniyyəti qarşılıqlı təsir nəticəsində inkişaf edərək zənginləşmişdir. Türk dünyasının orta q dəyərləri hər bir türk xalqı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Türk xalqlarının mədəniyyəti və ədəbiyyatı bu mənada dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatının ayrıca qolu və mərhələsi olmaqla yanaşı, həm də əsas tərkib hissəsidir. Onlar öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını tam şəkildə təsdiqləyə bilmişlər. Qədim türk dastanlarının mətnləri bütöv halda əlimizdə olmasa da, onlar türk epos zənginliyinin, estetik düşüncə mükəmməliyinin təsdiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Həmin dastanlar, eyni zamanda türk xalqının etnogenezisi, siyasi idarəçilik və dini baxışları, dünyada milli özünü təsdiqi, arzusu, iddiaları və s. haqqında təsəvvür yaratmaqda böyük rol oynayır. Dastançılıq xalqın bir neçə əsrlik milli-məişət həyatını gözəllik və əlvanlığı, təzad və ziddiyyətləri ilə özündə əks etdirən ilk bədii düşüncə məhsuludur. Məlumdur ki, türk dastanları qədim, eyni zamanda zəngin ənənələrə malikdir. Dastanlar e.ə. I minilliyin ortalarından meydana çıxsa da, epos ənənəsinə uyğun olaraq daha qədim dövrlərə məxsus olan hadisələri, etik və estetik əhvali-ruhiyyəni özündə əks etdirir. Qədim türk dastanlarının dili Avrasiyanın mərkəzində və şərqdən qərbə doğru geniş ərazidə nəinki türklər, hətta qeyri-türklər tərəfindən də anlaşılaraq olmuşdur ki, dastanlar həmin dilin yüksək inkişaf etmiş, zəngin obrazlılığa, dərin fəlsəfi mənaya malik mükəmməl bir dil olduğunu söyləməyə imkan verir [Məmmədova X., 2021].

Qədim türk dastanları miladdan öncəki III-II minilliklərin hadisələrini özündə yaşatmaqda yanaşı, sonrakı dastanlara da öz təsirini göstərmişdir. “Bilqamıs haqqında dastan”ın bir çox motiv və izlərinə “Kitabi-Dədə Qorqud”un boyalarında da rast gəlmək mümkündür. Dədə Qorqudun da Bilqamıs kimi hər şeyi bilib keçmişdən və gələcəkdən xəbər verməsini, müdrikliyi və ağılı ilə böyük hörmət və nüfuz qazanmasını, nəhayət, əbədi yaşamaq arzusunu görürük. Bilqamısla Enkidunun sidr meşəsinə gedib şər qüvvə olan Humbabanı öldürmələri Basatın Təpəgözü öldürməsi səhnəsini yada salır. Ümumiyyətlə, aramızda əvvəlki minilliklərdə İkiçayarası və Urmiya gölünün cənubunda yaşamış şəhər-dövlətlərdən miras qalan ədəbi nümunələrin bir çoxu sonrakı folklor qaynaqlarına keçərək yaşamaq hüququ qazanmışdır. Qədim Urmiya və İkiçayarası mədəniyyətlərinin bir çox əlamətlərinin sonrakı ozan-aşıq dastançılığının ruhunda izlər qoyub yaşaması faktı onların yenidən öyrənilməsinə təkan verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və ondan öncə yaranmış dastanların qəhrəmanları da “Alp Ərən” statusu qazanaraq bu adla xatırlanmışlar.

“Alp Ər Tonqa”, “Oğuz Kağan”, “Şan qızı”, “Şu-Şaka”, “Bilgə kağan”, “Mulan türküsü”, “Atilla” və s. adlarla bağlı rəvayətlər bu qəbiləyə aiddir. Adları sadalanan dastanlar qədim türklərin dövlət quruculuğunu özündə əks etdirir. Onlar yazıya alınana qədər dillərdə dolaşaraq dəyişikliyə uğramış, sonradan hər birinin müxtəsər məzmunu Mahmud Kaşğarının “Türk dili lüğəti”ndə və başqa qaynaqlarda özünə yer tapmışdır [11, s.15].

Dünya xalqlarının mədəniyyəti tarixən bir-birindən təcridə deyil, əksinə, qarşılıqlı təsir dairəsində inkişaf etmiş, yüksək mənəvi dəyərlər qazanmışdır. Şərti də olsa, dünya mədəniyyətinin iki qütbü kimi səciyyələndirilən Şərqi və Qərbi mədəniyyətləri bir-birinə bağlılığı və təsiri nəticəsində müasir sivil mədəniyyətə qədər yüksələ bilmişlər. Hər bir xalqın mədəniyyəti həmin xalqın yaşadığı ərazi, region, mühit və s. amillərlə bağlı olsa da, onun dünya mədəniyyətinin inkişaf xətti ilə əlaqə və yaxınlığı şəxsizdir. Türklər dünyanın qədim və güdrətli xalqlarındandır. XX əsr türk ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Əziz Nesinin təbirincə desək: "Hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin sayına və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənləşdirilmir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənləşdirilir".

Türklərin təxminən dörd min il bundan əvvəl Altay-Sayan dağları boyunca məskunlaşması tarixi fakt kimi təsdiqlənib. Lakin onların tarixinin daha əvvəllərə aid olduğu şübhəsizdir. Türklərin 3500 il siyasi təşkilatlanma (ilk türk hökmdarı e.ə. 1500-cü ildə Turgitay), 2700 il ədəbiyyat, 2500-3000 il yazı tarixinə malik olması bu fikrin doğruluğuna tam əminlik yaradır.

Türk yazı tarixinin başlanğıcı 2500-3000 il bundan əvvələ qədər gedib çıxsa da, onların ilk yazılı mətnləri VIII əsrə aid Orxon-Yenisey abidələri hesab olunur. Ancaq 2500-3000 il yazı tarixi olan millətin ilk yazılı abidəsinin ona məxsus yazı tarixindən təxminən 2000 il sonra yaranması inandırıcı görünür. Çünki Çin mənbələrində miladdan öncəyə aid türk mətnlərinin (məsələn, türkcədən tərcümə edilmiş bir şeir parçasının) və Çin sarayına hunlar tərəfindən göndərilən məktublardan (məsələn, Metenin Çin dövlətinə göndərdiyi məktublar) olması, Saxa imperatorluğu zamanında rəsmi məktublaşmaların aparılması, eləcə də digər tarixi sənədlərdə Hunlar və Göytürklər dövründə türk yazılarının mövcudluğu, Xəzər və Avar xaqanlığında türk yazılarından istifadə edilməsi, Atillanın katiblərinin sənədləri türkcə hazırlanması və s. haqqında verilən məlumatlar türk yazı tarixinin daha qədim dövrə aid olduğunu təsdiqləyir.

Bu səbəbdən qeyd etməliyik ki, türk yazı mətnləri Orxon-Yenisey yazılarından da çox əvvəllər mövcud olmuş, ancaq onlar günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. "Türk" kəlməsi tarixdə ilk dəfə Göytürklər tərəfindən işlədilib və mənsubiyyət ifadə edən ad kimi qəbul olunmuşdur. Lakin "türk" sözünün digər mənə çalarlarına da malik olması (güc-qüvvət, törəmək-artmaq, yüyürmək, gözəl və s.) bu xalqın özünəməxsus fərdi keyfiyyət və xüsusiyyətlərini hərtərəfli müəyyənləşdirmək baxımından xarakterikdir. Hazırki dövrdə türk mədəniyyət və ədəbiyyatının təkcə hər hansı konkret milli türk zəminində (məsələn, qazax, qırğız, türkmən və s.) deyil, ümumtürk anlayışları səviyyəsində, bu səviyyənin ədəbi-bədii və estetik prinsiplərinin dərk edilməsi baxımından öyrənilməsi vacibdir. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, türk xalqları öz zəngin mənəvi aləmindən nəinki uzun müddət uzaq düşüb, həm də tarix boyu qazandıqları müəyyən siyasi tələb və təzyiqlər şəraitində onlar üçün "əhəmiyyətsizləşdirilib".

Tarixi olmayan xalq yoxdur. Lakin xalqların bir-birindən fərqi onların tarixlərinin qədim, mədəniyyətlərinin zəngin olması ilə müəyyənləşir. Türklərin bəşər sivilizasiyasının inkişafında, dünya ictimai-siyasi modelinin və ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında oynadığı rolunu nəzərə alsaq, bu xalqların fərqli tarix və mədəniyyətə sahib olduğu öz təsdiqini tapar. Şübhə yoxdur ki, dastanlar hər bir xalq üçün tarix və mədəniyyət göstəricisidir. Dastandakı hadisələr tam anlamda əsl tarix olmasalar da, dünyanın yaranması, tarixin başlanması, insanlığın, cəmiyyətin formalaşması və ayrı-ayrı xalqların özünəməxsus həyata baxışları haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə demək mümkünsə, dastanlar millətin tarixi, yaşayış məskənləri, adət-ənənəsi, psixologiyası, inancları, həyata baxışları və s. barədə məlumat verən ilkin qaynaqlardan biridir. Çünki onlar kök və ruh etibarilə həm tarixə bağlanır, həm də bu tarixi təcəssüm etdirir. Lakin hər bir millətin özünəməxsus tarixi olsa da, yer üzündə yaşayan elə millətlər də var ki, onlara məxsus dastan nümunələri demək olar ki, yox dərəcəsidir.

Dastanların yaranmasının iki mühüm şərti var:

1. İlkin mərhələdə xalq əfsanə və mif yaradıcılığına malik olmalı və bunlar öz zənginliyi ilə seçilməlidir. Bunun üçün onun məhz ibtidai dövrlərdən mövcudluğu vacib şərt hesab olunur.
2. Xalqın savaşı, mübarizə, qəhrəmanlıq tarixi kifayət qədər zəngin olmalı və bu, tarixdə əhəmiyyətli yer tutmalıdır.

Türk dastanları mifoloji-epik baxışların nəticəsi kimi zaman etibarilə yaranma və formalaşma baxımından iki dövrə bölünür:

1. İslamiyyətdən öncə yaranan türk dastanları;
2. İslamiyyətdən sonra yaranan türk dastanları.

Birinci mərhələyə aid olan qədim türk dastanları əsas etibarilə e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər olan dövrləri əhatə edir. Bu dastanlar Saka, Hun, Göytürk, Uyğur tarixlərinin dastanları hesab olunur. Qədim türk dastan nümunələri müxtəlif mənbələrdən əldə edilib. Bunların bir qismi Avropa, Çin, İran, ərəb mənbələrində, digər bir qismi isə türk xalqının öz şifahi və yazılı ədəbi nümunələrində mühafizə olunub. "Dünyanın yaranması haqqında" dastan türk mifoloji-fəlsəfi təsəvvürlərinin əksi baxımından xarakterikdir. Heç şübhəsiz, bu təsəvvürlərin mərkəzində dünyanın yaranması və idarə olunması ilə bağlı türk inancları dayanır.

Türk xalqlarının dastan yaradıcılığı çox qədim və zəngin ənənələrə malikdir. Bu dastanlar onların milli qəhrəmanlıq, iman, düşüncə tarixinin, tarixdən əvvəlki və sonrakı çağlarının bədii ifadəsidir. Dastanlarda ilkin tanrı və tanrılaşdırılmış insanlar, gün işığı, su köpüyü, ağacdan doğulmuş uşaqlar, türklərin çarpışma və savaqları xüsusi yer tutur. Daha doğrusu, türk dastanları türklərin dastanlaşmış tarixi və öz əfsanəvi keçmişinə münasibətinin təəcəssümüdür.

Türklərin yenilməz bahadırlıq uğurları, savaqları, yeni yurdlar salması, böyük dövlətlər qurması və mənəvi gözəlliyi bu dastanların yaranmasına zəmin yaratmışdır. Gerçəkliyin əfsanəyə çevrildiyi bu çağlarda insanların ilk duyğu və düşüncələri, acılı-şirinli xəyalları, təbiət və onun hadisələrinə qeyri-adi münasibətləri dastan yaradıcılığında əsas rol oynayır.

Eradan əvvəl XII yüzillikdən başlayıb eramızın IX yüzilliyinə qədər hakimiyyət sürən Saq, Hun, Göytürk və Uyğur imperiyaları dövründə dastan örnəkləri meydana gəlmişdir. "Alp Ər Tonqa", "Şu", "Hun-Oğuz", "Göytürk", "Doqquz oğuz" və "On uyğur" və s. dastanları buna parlaq nümunədir.

Alp Ər Tonqa dastanı

Türklərin ilk əfsanəvi-tarixi qəhrəmanı, ulu babası əski çağlarda yaşayan Alp Ər Tonqadır. İlk türk və Turan hökmdarı olan Alp Ər Tonqa öncə VII yüzillikdə İran-Turan müharibələrində ad qazanmış, dəfələrlə İran ordularını məğlubiyyətə uğratmış və nəhayət, Keyxosrov tərəfindən öldürülmüşdür. Onun ölümündən sonra Saq-türk dövləti də öz əvvəlki mövqeyini itirmişdir. Alp Ər Tonqanın adı İran qaynaqlarında Əfrasiyab kimi verilir. M.Kaşğari öz "Divan"ında göstərirdi ki, türklər qədimdən böyük sərkərdələrinə "xan", Əfrasiyaba isə "xaqan" adı vermişdilər. "Qaz" adı isə Əfrasiyabın qızının adı olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının

boylarında da “qaza bənzər qız” ifadəsinin gözəl qız mənasında işlənməsi məlumdur. M.Kaşğari Əfrasiyabın ölümü haqqında yazılmış bir ağı nümunəsini də əsərinə daxil etmişdir. Onun çağdaşı Yusif Xas Hacibin “Qutadğu bilig” əsərində isə Əfrasiyab bilikli və igid bir qəhrəman kimi səciyyələndirilib. Əfrasiyabla bağlı yaradılmış dastan daha geniş miqyasda Firdovsinin “Şahnamə”sində öz əksini tapmışdır. Firdovsi Əfrasiyabı öz əsərinin baş qəhrəmanı seçməmiş, onunla bağlı dastanı İran qəhrəmanlarının qələbəsi ilə tamamlamağa üstünlük vermişdir. İgid, yenilməz bir cəngavərə iranlıların zəfər çalmasını bir möcüzə kimi alqışlamışdır. Firdovsi böyük türk qəhrəmanı Əfrasiyab haqqında əhvalatları türk xalq ədəbiyyatından almışdır. Onun türk dövləti olan Qəznəvilər mühitində yaşaması və bu dövlətin başçısı Mahmud Qəznəvi ilə əlaqələri də bunu təsdiq edir.

Əfsanəvi türk xaqanı olan Alp Ər Tonqanın adındakı "alp" sözünün mənası "igid", "qəhrəman", "bahadır", "ər" sözünün mənası "erkək adam", "tonqa" sözünün mənası isə "bəbir" deməkdir" [6, s.319]. Alp Ər Tonqadan bəzən Saka xanı kimi də bəhs edilir. Həyatı haqqında məlumatlar əfsanələrlə bağlı olan Alp Ər Tonqanın turançılara görə türklərin qədim atalarının soyundan gəldiyi fikri irəli sürülür. Ayrıca “Divanü Lügat-it-Türk” və “Qutadğu bilig”də İran dastanı “Şahnamə”nin qəhrəmanı Əfrasiyabla eyni adam olduğu hesab edilir. “Şahnamə”yə görə o, İran-Turan savaşları zamanı Keyxosrov tərəfindən öldürülmüşdür. Onun ölümü ilə əlaqədar olaraq Alp Ər Tonqa Saqusu “Divanü Lügat-it-Türk”ün müxtəlif hissələrində çap edilmişdir.

Alp Er adından Altay dağlarından olan qədim Runik türk yazılarında da bəhs edilmişdir. Orxon yazılarında (i, kuzəy. 7, ii, doğu. 31) Kül Tigin 714-cü ildə Oğuzlara qarşı beşinci dəfə etdiyi səfəri qazanınca, kitabəyə belə yazdırmışdır: “*Tunga tigin yoghinda kiri ölürtimiz*”. الب ار تنكا Alp Er Tonga türklərin ulusal kahraman ve büyük Hakanı"dır. Mahmud Kaşğarlı "ترم Tarım" "Tekinlere ve Afrasyab soyundan olan hatunlara və bunların çocuklarına qarşı söylənen bir kelime, Hakanlı hanları oğullarından başkasına söylenməz" ve "التن ترم Altun Tarım" "Büyük kadınların lakâbıdır" şeklinde "Tarım" kelimesinin anlamını açıklar. Yine Kaşğarlı, "Tégin" kelimesinin Afrasyab oğullarından oluşan Hakanlı ailesi çocukları için kullanıldığını belirterek bunun nasıl oluştuğunu anlatır. Ayrıca "xan" kelimesinin türklərin başbuğları için kullanıldığını, bütün türk xanlarının Afrasyab soyundan gelenlər olduğunu, Afrasyab için "xaqan" kelimesinin kullanıldığını ve bunun uzun bir hikayəsinin olduğunu “Kudatğu bilig”de Yusuf Has Hacib'de Karaxanlı hökəmdarı Tabgaç Buğra xana ermağan olaraq sunduğu “Kutadğu bilig” adlı

eserinde dünya hükümdarları içinde en adaletli olanların türk hükümdarları olduğunu və onların içinde adı meşhur olanın taciklərin (iranlıların) Afrasiyab dedikleri Alp Er Tonga olduğunu qeyd edir”.

Dünya tarixinin ən qədim xalqları dövrün müxtəlif hadisələrindən, həmçinin tarixi ictimai münasibətlərindən irəli gələrək zamanla özünəməxsus xatirələr qoruyub saxlamışdır. Yer üzünün ilk sakinləri sayılan türklər müxtəlif dövrlərə aid dastanlarını bugünkü tarixə miras qoymuşlar. Həmin mirasların ən dəyərlilərindən biri də “Alp Ər Tonqa” dastanıdır.

Saklar dövrünə aid “Alp Ər Tonqa”dan əlavə iki dastan da təsbit edilmişdir. Alp Ər Tonqa e.ə. VII əsrdə yaşamış qəhrəman və çox sevilən bir Sak hökmdarı idi. O, Orta Asiyadakı bütün türk boylarını birləşdirərək hakimiyyəti altına almış, daha sonra Qafqazları aşaraq Anadolu, Suriya, Misiri fəth etmiş və Sak dövlətini yaratmışdır. Alp Ər Tonqanın həyatı döyüşlərdə keçmiş, lakin uzun müddət mübarizə apardığı iranlı Medler (Midiya) hökmdarı Keyxosrovun dəvəti zamanı hiylə ilə öldürülmüşdür. Alp Ər Tonqa ilə iranlı Med hökmdarları arasındakı mübarizənin xatirələri uzun əsrlər həm türklər, həm də iranlılar arasında yaşadılmışdır. Alp Ər Tonqa Aşşur qaynaqlarında Maduva, Herodotda Madyes, İran-İslam qaynaqlarında isə Əfrasiyab adlarıyla xatırlanır.

Orxon kitabələrində “Doqquz oğuzlar” arasında “Ər Tonqa” adına həsr edilən “yuğ” mərasimindən söz edilir. Turfan şəhərinin qərbində olan “Bezgelik” məbədinin divarında da Alp Ər Tonqanın qanlı rəsmi var. “Divanü Lüğat-it Türk”ün müəllifi Kaşğari Mahmud və “Qutadğu bilig”in müəllifi Yusif Has Hacibə görə “Alp Ər Tonqa” İran dastanı “Şahnamə”dəki böyük və əfsanəvi Turan hökmdarı “Əfrasiyab”dır. “Divanü Lüğat-it-Türk”də Turan hökmdarlığının mərkəzi olaraq Qaşqar şəhəri göstərilmişdir. İslamiyyəti qəbul etmiş Qaraxanlı dövləti hökmdarları da özlərinin Əfrasiyab sülaləsindən gəldiklərinə inanmışlar. Monqol tarixçisi Cüveyni də Uyğur dövlətinin hökmdarlarının Əfrasiyab soyundan olduğunu yazmışdır. “Şəcərə-i Terakimə”yə görə səlcuqlu sultanları özlərini Əfrasiyab soyundan hesab edərmişlər. Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının dağılmasından sonra ünsiyyət qurmaq imkanı tapdığımız və rusların Yaqut adını verdiyi türk qrupu əslində özlərinə Saka dediklərini söyləmişlər. Tarix içində itdiyini düşündüyümüz Saka türklərinin az da olsa bir hissəsinin bu gün həyatlarını davam etdirmələri bir çox məsələlərin yenidən araşdırılaraq dəqiqləşməsinə kömək ola biləcəkdir. Tarixçi Məsud da VII əsrin əvvəllərində Göytürk Xaqanının Əfrasiyab soyundan olduğunu yazmışdır.

“Alp Ər Tonqa” dastanının mətni dövrümüzə kimi gəlib çatmamışdır. Yalnız yuxarıda bəhs etdiyimiz mənbələrdə bu qiymətli Sak hökmdarı və qəhrəmanı haqqında məlumatlar və bir də “Sağu” (ağı) təsbit edilmişdir. “Qutadğu bilig”də Alp Ər Tonqa haqqında bu məlumat verilir: “Əgər diqqət etsən görərsən ki, dünya bəyləri arasında ən yaxşılardan türk bəyləridir. Bu türk bəyləri arasında adı məşhur, gələcəyi açıq olanı Tonqa Alp Ər idi. O, yüksək məlumata və çox fəzilətlərə sahib idi. Nə seçilən, nə yüksək, nə igid adam idi; onsuz da aləmdə fərasətli insan bu dünyaya hakim olar. İrənlilər ona *Əfrasiyab* deyirlər; bu *Əfrasiyab* akınlar hazırlayıb ölkələr zəbt etmişdir. Dünyaya hakim olmaq və onu idarə etmək üçün bir çox fəzilət, ağıl və məlumat lazımdır. İrənlilər bunu kitaba yazmışlardı. Kitabda olmasa onu kim tanırdı”.

Əldə edilən məlumatlara görə Alp Ər Tonqa ilə əlaqədar ən geniş məlumat İran dastanı “Şahnamə”də təsbit edilmişdir. Əsərin başlıca mövzularından biri İran-Turan döyüşləridir. Bu dastana görə ən böyük Turan qəhrəmanı əvvəl şahzadə, sonra hökmdar olan Əfrasiyabdır. Buradakı Alp Ər Tonqa ilə əlaqədar məlumatlar belə yekunlaşdırılır: “Turan şahzadəsi Əfrasiyab atasının istəyi üzərinə İrana müharibə elan elədi. İki ordu Dihistanda qarşılaşdılar. Boyu sərvə, sinəsi və qolları arslan kimi və fil qədər qüvvətli olan Əfrasiyab irənliləri məğlub etdi. İran padşahı Əfrasiyaba əsir düşdü. İranın ilk intiqamını o zaman İrana bağlı olan Kabil padşahı Zal aldı. Zal müvəffəqiyyətli olmasına baxmayaraq, İran şahının öldürülməsinə maneə ola bilmədi. Əfrasiyab İrani ələ keçirmək üçün yeni bir döyüş başlatdı. İranın yetişdirdiyi ən böyük qəhrəmanlardan Zal oğlu Rüstəm Əfrasiyabın üzərinə getdi. Əfrasiyab ilə Zal oğlu Rüstəm arasında bitməz-tükənməz döyüşlər baş verdi. Siyavuş Əfrasiyaba sığındı. Siyavuşun Turanda olduğu sırada evləndiyi türk bəyi Piranın qızından bir oğlu oldu. Siyavuş oğluna atası Keyxosrov adını verdi. Əfrasiyab uzun illər Turanda hökmdarlıq etdi. İrənlilər Siyavuşun oğlu Keyxosrov qaçıraraq İran taxtına oturdular. Keyxosrov Zaloğlu Rüstəmlə əməkdaşlıq edib Turan ordularını məğlub etdi. Keyxosrov ilə Əfrasiyab dafələrlə döyüş apardılar. Sonunda ordusuz qalan Əfrasiyab Keyxosrov adamları tərəfindən öldürüldü”.

“Şahnamə”nin Əfrasiyab adı ilə xatırlanan hissəsində Turan hökmdarı Alp Ər Tonqanın İran hökmdarlarına tez-tez məğlub olması izah edilmişdir. Ancaq İran-Turan döyüşlərində İran hökmdarları davamlı olaraq dəyişmiş, 140 il yaşadığı rəvayət edilən Alp Ər Tonqa isə mübarizəyə davam etmişdir.

Alimlərin bir çoxu haqlı olaraq Aşşur mənbələrindəki işquzları “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı iç oğuzla, başqa sözlə, oğuzlarla eyniləşdirmişlər [13, s.224; 3, s.118;

17, s.122-124]. Məhəmməd Hatəmi Tantəkin Aşşur, yunan və qədim fars mənbələrini tutuşduraraq təkzibedilməz şəkildə sübut etmişdir ki, adına Aşşur mənbələrində “Partatua”, Herodotda “Prototiy”, Avestada “Tranqrasyan”, Firdovsinin “Şahnamə”sində “Əfrasiyab” kimi rast gəldiyimiz İşquz (iç oğuz) xaqanı böyük Turan hökmdarı Alp Ər Tonqadır. Onu öldürmüş şəxs isə Firdovsinin İran şahı kimi qələmə verdiyi və Keyxosrov adlandırdığı Midiya hökmdarı Kiaksardır. Bəzi mütəxəssislər qədim mənbələrdə işquzların həm də “sak” adlandırılması faktından çıxış edərək Alp Ər Tonqanı Sak hökmdarı, onun xaqanı olduğu Turan dövlətini isə İskit-Sak dövləti saymışlar [4, s.241]. Eyni fikrə Yeni Türk Ensiklopediyasında da rast gəlirik [Yeni Türk Ansiklopedisi, Ankara]. Camal Anadol yanlış olaraq Alp Ər Tonqanı Partatuanın oğlu Madiy ilə eyniləşdirmişdir. Eyni səhvi Məhəmməd Tağı Zöhtabi və Elməddin Əlizadə də təkrarlamışlar [4, s.241]. Həqiqətdə isə Alp Ər Tonqanın mixi yazılardakı adı Partatuaadır və bu ad böyük türk qəhrəmanı və hökmdarının adının aşşur dilindəki cüzi təhrifi ilə ortaya çıxmışdır:

ALP ƏR TONQA

P – AR – TATUA

Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında yer alan çoxsaylı şeir nümunələrindən biri də “Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr edilmiş ağı”dır. Professor Nizami Xudiyev yazır: “Eradan əvvəl I minilliyin ortalarından etibarən ümumi türk ədəbi dilinin ünsürləri fəaliyyətə başlayır və regional türk ümumxalq dillərinin, bunun ardınca isə ədəbi dillərin formalaşmasına təsir edir. Qədim türk şeirinin mükəmməl şifahi örnəkləri meydana çıxır ki, bunların da müəyyən hissəsi sonrakı dövrlərdə yazıya alınmışdır. Turan hökmdarı, farsların Əfrasiyab adlandırdıqları Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr olunmuş ağı Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əks olunmuşdur:

Alp Ər Tonqa öldümü,
İsiz ayun kaldımu,
Ödlək öcin aldımı?
İmdi yürək yırtılır...

Biz heç də o fikirdə deyilik ki, bu, eradan əvvəl I minilliyin ikinci yarısından, eramızın I minilliyinin birinci yarısına aid Azərbaycan dili nümunəsidir. Ancaq burası da inkaredilməzdir ki, qədim Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu, funksional ifadə səviyyəsi bunu xatırlatmışdır” [5, s.39-40].

Professor Elməddin Əlibəyzadə mövzu ilə bağlı yazır: “Alp Ər Tonqa miladdan öncə VII əsrin qüdrətli Turan-türk hökmdarı və qəhrəmanı olub. O, qeyri-adi ağına, tədbirinə, mərdliyinə və müdrikliyinə görə böyük hörmət və şöhrət

qazanmışdır. İran-Turan müharibələrində əfsanəvi qəhrəmanlıq göstərmiş və bu onu dastanlaşdırmışdır” [4, s.239].

Kaşğari Mahmudun yazdığına görə, Türküstandakı Barsqan, Sayram və Koyaş şəhərlərini Alp Ər Tonqa inşa etdirmiş, 12 illik türk dövrü heyvan təqvimini icad etmişdir. Əski fars qaynaqlarında onun Xorəzm, Xorasan, İran və Azərbaycanda çox sayda şəhər saldırdığı qeyd edilmişdir [14, s.19]. Məsələn, Sasanilər dövründə pəhləvi dilində qələmə alınan, müəllifi bilinməyən və elm aləmində şərti olaraq “İran şəhərləri” adlanan bir kitabda Aturpatakandakı, yəni Azərbaycandakı Gəncə şəhərinin əsasının Əfrasiyab, yəni Alp Ər Tonqa tərəfindən qoyulduğu qeyd edilir [19, c.19].

Qədim yunan mənbələrində onun adı Prototiy kimi çəkilir və onun iskitlərin, yəni türklərin xaqanı olduğu bildirilir. Bu böyük türk xaqanı haqqında məlumat verən və eradan əvvəl VII əsrə aid olan Aşşur mixi kitabələrində onun adı Partatua kimi qeyd edilib və o, İşkuz, yəni İç oğuz hökmdarı adlandırılıb. Maraqlıdır ki, Firdovsi də “Şahnamə”də onu oğuz-türkmən mühiti ilə bağlayır. Firdovsiyə görə Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) dördüncü oğlu Qara xana oğuzların da daxil olduğu türk ordusunun komandanlığını vermişdir:

“Sərkərdə Qara xan, dördüncü oğul,
Əlbisəsini geyinib, atasının yanına gəldi.
Atası ona otuz minlik türk-çiqil atlılarını
Verdi, döyüş yerindən qorxmayan,
Həmçinin taraz, oğuz, xalac atlıları
Otuz minlik sınaqdan çıxmış atlı”

[7, s.88-89].

Eyni zamanda o, Əfrasiyabın (Alp Ər Tonqanın) atası Pəşəngin başında durduğu otuz minlik qoçaq türkməndən də söz açmışdır:

“Onların sərkərdəsi-təcrübəli qoca Nastul
Qoçaq Pəşəngin himayəsi altında
Otuz min igid türkmən

Döyüş baltaları ilə silahlanmış,
Yayla-oxla silahlanmış döyüşə getdilər”

[7, s.89].

Təsadüfi deyil ki, oğuz olduqları heç bir şübhə oyatmayan səlcuqlular özlərini Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) soyundan hesab etmişlər [7, s.28]. Ət-Təbəri Naxçıvanın Alp Ər Tonqa tərəfindən inşa edildiyini yazmışdır. “Avesta”da Alp Ər Tonqanın bol duzlu Çiçəstə gölü sahilində qətlə yetirildiyi bildirilir. “Bundaxşinin kitabı”nda söylənilənlərdən isə belə məlum olur ki, Çiçəstə gölü Aturpatakanda, yəni Azərbaycanda yerləşir [19, c.20]. Bu məlumatlardan göründüyü kimi, Alp Ər Tonqa Cənubi Azərbaycanda yerləşən bol duzlu Urmiya gölü sahilində qətlə yetirilmişdir. Onun Azərbaycanda öldürüldüyünü Yeni Türk Ensiklopediyası da təsdiqləmişdir: “Alp Ər Tonqa iranlılarla çox uzun bir mücadiləyə girmiş, Altaylara qədər təqib edilmiş, yenə həmlə etmiş, nəhayət, Azərbaycanda öldürülmüşdür (m.ö.624)” [15, s.4363].

Deməli, ona həsr edilən ağı da məhz həmin bölgədə, başqa sözlə, Azərbaycanda yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda yaradılmış digər ağılar kimi bu ağı da təmiz oğuz türkcəsindədir:

Sel gəldi beldən oldu,
Qan qusdu yeldən oldu.
Vay düşdü sarayıma,
El gəldi harayıma.
Dirsəkli, dirəkliydin,
Sən aslan biləkliydin.
Hay vergil harayıma,
Vay düşdü sarayıma.
Oğul hey, oğul hey,
Oğul hey, oğul hey!

Yas nəğmələrinin mühüm hissəsini ağılar təşkil edir. Yas mərasimlərində oxunan ağılar yalnız bayatı şəklində yayılmış nümunələrlə məhdudlaşmır. Xalq arasında onlardan daha əvvəlki dövrlərdə yarananlardan da dövrümüzə qədər gəlib çıxan nümunələr var. Alp Ər Tonqaya həsr edilən ağı öz dilinə görə Mahmud Kaşğarının nümunə kimi verdiyi digər ağılardan fərqlənir. Burada verilən ağılar uyğur dilində, başqa sözlə desək, xaqaniyyə türkcəsindədir:

Ulsıp ərən börləyü,
Yırtıb yağa urlayu.
Sıkırıp üni yurlayu,
Sıqtab gözi örtülür.

Alp Ər Tonqaya həsr edilən ağıda arxaikləşərək çoxdan canlı danışıq dilimizdən çıxmış “isiz”, “ajun”, “ödlək” və “öc” kimi qədim türk kəlmələrinə rast gəlirik. İndi dilimizdə həmin sözləri ərəb dilindən keçmiş “ədalətsiz”, “dünya”, “zaman” və “intiqam” kimi ifadələr əvəz edir. Təkcə bu fakt ağının ən azı İslamdan əvvəl yarandığını söyləmək üçün yetərlidir. Elməddin Əlibəyzadənin fikrincə, Mahmud Kaşğari “Divan”ının folklor nümunələrinin də fərqli yaranma tarixləri olmalı idi. Çünki bu şeirlər bir-birindən çox uzaq, mühüm və ibrətamiz tarixi hadisələrlə bağlı olmuşdur. Məsələn, miladdan öncə VII əsrdə yaşamış Alp Ər Tonqanın ölümü ilə əlaqəli ağı həmin əsrdə deyilsə, hansı əsrdə yaranmışdır? Təbii ki, sözügedən ağı məhz həmin əsrdə yaranmalı idi və yaranmışdır da [4, s.56]. Bu ağı Azərbaycan, eləcə də ümumoguz və ümumtürk ədəbiyyatının şah əsəri sayıla bilsə də, onu “sak dili və ədəbiyyatı” kateqoriyasına daxil etmək doğru deyildir. Çünki işquzlar (iç oğuzlar) və saklar fərqli türk etnik qrupları olmuş və irəlidə görəcəyimiz kimi, fərqli ləhcələrdə danışmışlar. Elməddin Əlibəyzadə yazır: “Alp Ər Tonqanın ölümünə ağılar dördlüklə və 7 heca ilə həkk olunub, bu ölçüdə daha asan qalıb, yayılıb” [4, s.259]. Şübhəsiz ki, bu ölçülər və forma ozan-aşıq şeir formasıdır. Maraqlıdır ki, Cənubi Azərbaycanın Həsənli yaşayış məntəqəsindən tapılan və e.ə. IX-VIII əsrlər Manna incəsənəti nümunəsi hesab edilən bir qızıl qabın üzərində qopuz çalan ozan təsvir edilmişdir [12, s.27]. Məlumat üçün bildirək ki, iç oğuzlar (işquzlar) mixi yazılarda adlarına rast gəlinən yeganə oğuz tayfası deyil. II Aşurnasirpalın kitabəsində oğuz tayfalarından baranluların (baranların) da adına “barean” formasında rast gəlirik [8, s.50]. Sonrakı əsrlərə aid yazılı mənbələrdə onlardan “abaren”, “aparn”, “parn” adları altında Albaniya sakinləri kimi söz açılmışdır [19, c.56]. Parfiya dövlətini qurmuş Arsaklar sülaləsinin həmin etnik qrupa aid olduğu bildirilmişdir [1, s.216; 3, s.423]. Strabon da onları “parn” adı ilə Xəzərin şərqində yaşadıklarını qeyd etmişdir. XIV-XV əsrlərdə Van gölü yaxınlığında yaşamış bu xalq Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmişdir. Rusiyalı şərqşünas alim V.Minorski və Q.Rabinota görə, bu türkmən boyunun adı yer adından, türk tarixçisi F.Sümər və İ.Artukun fikrincə isə qədim türkcədəki “baran” (qoç) sözündən yaranmışdır [2, s.25]. Mövzu ilə bağlı professor Xalq Koroğlu yazır: “...Başqa variantlarda olduğu kimi, Oğuzun 6 oğlu, hər oğlundan da 4 nəvəsi dünyaya gəlir. Böyük oğluna Cəmşid xan adını qoyurlar, o, Baran adlı yerdə yaşadığı üçün Qayı xan ləqəbini alır və osmanlıların əcdadı olur. Ənvəri Oğuz eli ilə bağlı bir neçə dəfə Baran adını çəkir. Bu gün də Van gölünün cənubu Daru-Baran adlanır” [7, s.59].

Mənbələrdən belə aydın olur ki, Partatuanın (Alp Ər Tonqanın) ölümündən sonra oğlu Madiy işquzların hökmdarı olmuşdur. O, Araz çayını keçərək, Midiya torpaqlarına soxulmuş kimmer-sakları bölgədən didərgin salmış, Midiya və ətraf bölgələr üzərində 28 il sürən hakimiyyət qurmuşdur. Bu hökmdarın adı barədə professor Firidun Ağasıoğlu 2005-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Azər xalqı” əsərinin 109-cu səhifəsində yazır: “Bu ad üzərində geniş dayanmağa ehtiyac yoxdur, çünki onun Ön Asiyada ən işlək adlardan olduğunu görmək olur və ən əsası da budur ki, doğu türk boylarının eposlarında mənası türkcə aydın olan adlar işləndiyi üçün “Maday Kara” dastanı da güman ki, həmin gələni saxlamışdır”.

Nəticə / Conclusion

Tədqiqatdan belə nəticəyə gələ bilirik ki, həyatı haqqında məlumatların əfsanələrə söykəndiyi Alp Ər Tonqa turançılara görə türklərin qədim atalarının soyundan gəlmişdir. Bəzən Saka xanı kimi də bəhs edilən Alp Ər Tonqanın “Divanü Lüğat-it-Türk” və “Qutadğu bilig”də İran dastanı “Şahnamə”nin qəhrəmanı Əfrasiyabla eyni adam olduğu tədqiqatlarda öz əksini tapır. Araşdırma zamanı aydın olur ki, “alp” sözü “igid”, “qəhrəman”, “bahadır”, “ər” “erkək adam”, “tonqa” isə “bəbir” mənasına uyğun gəlir [6, s.319].

Beləliklə, “Alp Ər Tonqa” dastanının timsalında deyə bilirik ki, türk epos təfəkkürü müasir dövrə qədər türk xalqları ədəbiyyatının ideya-estetik əsasında dayanmış və onun hər dövrə aid “təzahürü”dür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I cild, s.216
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II cild, s.25.
3. Azərbaycan tarixi. (1994). Bakı, Azərnəşr, s.118.
4. Əlibəyzadə E. (1998). Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı, Gənclik, s.241.
5. Xudiyev N. (1997). Azərbaycan ədəbi tarixi. Ankara, s.39-40.
6. Kaşğari M. (2006). “Divanü lüğat-it-Türk”. Dörd cilddə, III cild. Bakı, Ozan, s.319.
7. Koroğlu X. (1999). Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, Yurd, s.88-89.
8. Qaşqay S. (1993). Manna dövləti. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, s.50.
9. Quliyev E. Türk xalqlarının mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin əsas tərkib hissəsidir.
10. Məmmədova X. (2021). Qədim türk dastanları. 15 noyabr.
11. Namazov Q. (2014). Tarixin izləri dastanlarda daha çox qorunub. Xalq Cəbhəsi, 25 iyun, s.15.
12. Rzayev N. (1984). Möcüzəli qərinələr. Bakı, s.27.
13. Süleymanov O. (1993). Az-Ya. Bakı, Azərnəşr, s.224.
14. Turan O. (1993). Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi, I-II cilt. İstanbul, Boğaziçi yayınları, s.19.
15. Yeni Türk Ansiklopedisi. (1985). XI cild, s.4363.
16. Yeni Türk Ansiklopedisi. (1985). 12.cilt. Ankara, Ötüken.
17. Гасанов З. (2000). Царские Скифы. Нью-Йорк, издательство “Liberty”, с.122-124.
18. Гейбуллаев Г.А. (1991). К этногенезу азербайджанцев. Баку, ЭЛМ.
19. Касумова С.Ю. (1985). Азербайджан в III-VII вв. Баку, с.19.